

Miten tukea lapsen seksuaalista kehitystä ikätason mukaan?

0 - 1 v				
	Mitä tapahtuu?	Mikä kiinnostaa?	Mitä tekee tai kysyy?	Miten aikuinen tukee ja ohjaa lasta?
Keho, kehitys	Lapsi oppii kehostaan etsimällä ja tutkimalla kehon eri paikkoja. Oma keho on tutkimuksen ja ylpeyden aihe. Rakentaa kehonkuvaa.	Omasta kehosta löytyvät aistihavainnot kiinnostavat. Tutkii itseään ja ympäristöään suulla ja käsillä.	Oman kehon kaikki paikat löytyvät yksi kerrallaan, käsin koskettamalla ja suulla tutkimalla.	Autaa muodostamaan mielikuvan omasta kehosta ja sen hyvydestä. Läheisyys, hellittelyt ja silittelyt ovat pohja positiiviselle kehonkuvalle. Vältä hyi-sanoja vaipan vaihdossa.
Läheisyys, itsetunto	Löytää kehostaan kivalta tuntuvia paikkoja. Läsnaöoloon ja kosketukseen liittyvä perusturvallisuus.	Kehon kaikki osat kiinnostavat tasa-arvoisesti: nenä, suu, pimpli, pippeli. Läheisyys ja kosketus. Miten saa hellyyttä ja huomiota?.	Etsii ja löytää uusia ja kiinnostavia paikkoja kehossaan, esim. vaipan vaihdon aikana koskettelee pimpliä tai pippeliä. Nauttii alastomuudesta.	Juttele vauvalle hyväksyvästi: "Juu, siinä on pippeli/pimpli, onpa se hieno, pestään se nyt". Rakasta, helli, ihaile, ole turvallinen ja hyväksyvä. Vauva oppii olevansa tärkeä, kun hänen viesteihinsä ja tarpeisiinsa vastataan.
Tunteet	Ilmentää tunteita. Ilon ja hellyyden tunteet vahvistuvat. Itsetunto rakentuu.	Läheisten ilmeet, miten vauvan ilmeisiin ja viesteihin reagoidaan: olenko hyväksyttävä ja rakastettava?	Hymyilee ja kynelehtii ensimmäisen kerran n. 6 viikon iässä, kujertaa ja jokeltaa n. 3 kk:n iässä, kiljuu riemusta 4 kk:n iässä Peilaa itseään läheisten reaktioista.	Vastaa vauvan tarpeisiin: lohduta, anna ravintoa, naurata, hymyile, rakasta. Iloitse yhdessä vauvan kanssa. Näin vauvan itsetunto vahvistuu. Lapsen tunteet ovat oikeita ja hyviä. Tunteiden sanoitusta: "Onko paha mieli, Isi/äiti lohduttaa"
Moninaisuus	Läheinen suhde vanhempaan on huipputärkeä. Kyky ja tarve vuorovaikutukseen ovat olemassa heti syntymästä lähtien. Kyky solmia useita kiintymyssuhteita.	Tutut ihmiset ovat kiinnostavia ja turvallisia. Turvalelut tärkeitä. Kiinnostuu muista lapsista ja ympäristön tapahtumista.	Tarkkailee ja matkii ilmeitä. Viestittää äänin ja takertumalla. Alkaa ymmärtää puhetta n. 9 kk:n iässä. Vierastaa 6-8 kk:n iästä. Hakee läheisyyttä sylistä. Pussaa.	Vastaa vauvan viesteihin: lohduta kun itkettää, anna ravintoa kun on nälkä, vaihda märkä vaippa. Hymyile, ihaile, juttele, sylittele, rakasta. Vakuuta: olen sinua varten, apua kannattaa pyytää ja apua saa.
Hyvinvointi, terveys	Hyvinvointi rakentuu fyysisen, psyykkisen ja sosiaalisen terveyden ja tuen kautta.	Koskettelee itseään, löytää kehon kaikki paikat. Haluaa tulla hyväksytyksi.	Koskee ja tutkii käsillään ja suullaan kaikkea, myös sukupuolielimiä, kun on ilman vaippaa. Imee peukaloa ja tuttia.	Osoita iloa vauvasta. Anna lapsen tutustua ja kosketella myös sukupuolielimiään, suhtaudu lapsen hyväksyvästi.
Lisääntymisen	Lapsen kehossa on synnytyksen jälkeen äidin hormoneja.			
Normit, tavat	Vauvan myönteistä minäkuvaa tulee suojata, joten normeja ei vielä ole. Vauvan kaikki teot, tunteet ja keho hyväksytään.	Vauva oppii hyväksyvästä ja paheksuvasta ilmaisusta onko hän itse hyvä vai paha. Vauva oppii häpeämään, jos häntä paheksutaan.	Opettelee kosketuksen kautta. Nauttii läheisyydestä, tyyntelystä, ilon hetkistä ja alastomuudesta.	Kun peset vauva, puhele hyväksyvästi ja ystävällisesti (ei näin: "hyi, kakka!"). Vauvalle voi myös jutella: "laitetaan vaatteet päälle, kun mennään kauppaan tai ulos".
Oikeudet	Vauvalla on oikeus tutustua omaan kehoon ja olla pitämättä jostain kosketuksesta. Oikeus olla alasti siihen sopivissa tilanteissa. Oikeus olla turvassa ja suojassa ja saada itsetuntoa ja kehonkuvaa vahvistavaa kosketusta.	Oma keho ja miten vauvan tarpeisiin ja viesteihin suhtaudutaan.	Nauttii alastomuudesta ja koskettelusta. Hakee kontaktia ja hyväksyntää.	Voit jutella vaippaa vaihtaessasi: "Saako äiti/isä pestä nyt sinun pyllyn, pimplin/pippelin", jolloin vauvakin alkaa ymmärtää, että tämä on hänen omaa aluettaan. Suojaa vauvaa pahalta kosketukselta ja sano: "Ei saa satuttaa vauvaa."

	1 v			
	Mitä tapahtuu?	Mikä kiinnostaa?	Mitä tekee tai kysyy?	Miten aikuinen tukee ja ohjaa lasta?
Keho, kehitys	Oman kehon rajat hahmottuvat. Kaikki kehon paikat kiinnostavat. Kehoitsetunto kehittyy.	Peuhupaini, vesileikit. Oma keho, sen kaikki osat ja niiden koskemisen tuottamat tunteukset kiinnostavat. Vaipan vaihdon yhteydessä kiinnostuu vaipan alla suojassa olevista alueista.	Koskettelee kaikkea kiinnostuneena. Tutkii ja tarkkailee omaa ja toisten kehoja. Kaikki kehon paikat ovat samanarvoisia.	Viestitää lapselle, että koko keho on hyvä: korvat, pimppi, pippeli ja kaikki muu. Anna kaikille kehon osille oikeat ja sopivat nimet. Kuvakirjoista voi katsella kuvia erilaisista ihmisistä ja ihmiskehoista.
Läheisyys, itsetunto	Läheisyyden ja nautinnon tarve. Oppii läheisyyden ja nautinnon hyväksi tai pahaksi.	Kehon kosketukset ja niiden tuomat tunteukset. Miten lapsen uteliaisuuteen suhtaudutaan.	Lapsi koskee paljon itseään, saattaa unnuttaa ja havaitsee nautinnon. Lapsi nauttii kaikesta mukavasta.	Kosketa paljon ja ota syyliin. Selitä lapsen kysymät asiat. Kosketus on hyvää ja turvallista ja nauttiminen sallittua.
Tunteet	Nopeat tunteiden vaihtelut. Kiukustuu helposti, kun asiat eivät onnistukaan. Toisaalta valloittavan estoton, tunteikas ja iloinen.	Myönteiset ja kielteiset tunteet, tunteiden näyttäminen. Hassuttelu kiinnostaa.	Purkaa ja näyttää tunteet suoraa. Tarvitsee apua tunteiden rauhoitteluun. Houkuttelee kontaktiin, nauruun ja ihailuun. Osoittaa rakkautta.	Anna lapselle paljon hellyyttä ja iloa. Hyväksy lapsi kiukkuisenakin, ota syyliin, rauhoita. Opetta lempeästi, että tunteet ovat sallittuja, satuttaa ei saa.
Moninaisuus	Lapsella on luottamus turvalliseen maailmaan, hän alkaa laajentaa reviiriään, liikkuu kauemmaksi vanhemmasta. Välillä vierastaa.	Kuinka saa herätettyä hymyjä, kehuja, haleja. Koko maailma ja erityisesti toiset lapset kiinnostavat. Läheiset ihmiset ovat kuitenkin tärkeimpiä ja turvallisimpia.	Valloittaa ympäristöönsä luottavaisena. Läheisen sylistä hakee välillä turvaa, epävarmoina jaksoina takertuu. Ymmärtää jo paljon puhetta. Lapsi leikkii rinnakkaisleikkejä, ei osaa vielä huomioida muita lapsia. Osoittaa mielellään rakkautta. Voi olla kovakourainen myös hellyydenosoituksissaan.	Tarjoa paljon turvallista läheisyyttä ja rauhoittavaa kosketusta. Apu on aina lähellä. Anna lapsen tutustua monenlaisiin ihmisiin. Kerro lapselle, miltä toisesta tuntuu, jos pajaa tai satuttaa.
Hyvinvointi, terveys	Vauva muuttuu taaperoksi. Hyvinvointi rakentuu joka hetki, kaikista tapahtumista. Luottamus turvalliseen maailmaan vahvistuu.	Miten voi välttää pahaa oloa ja mieltä.	Muistaa kehon tunteukset: esim. jos neuvolassa ollaan kovakouraisia, ei enää halua sinne.	Keho on hyvä, sen koskeminen ja rakastaminen on mukavaa ja nauttiminen sallittua. Opetta lasta suojaamaan jokaisen hyvää oloa.
Lisääntyminen	Lähipiirissä tai perheessä saatetaan odottaa pikkusisarusta tai pikkusisarusta syntyy.	Vauvamaha saattaa kiinnostaa. Miltä oma ja toisten keho tuntuu? Kuvat kiinnostavat.	Koskettelee avoimesti kaikkea. Kysyy avoimesti kaikkea, mitä mieleen tulee.	Lapsen kanssa voi katsella kuvakirjoista kuvia vauvan kasvusta mahassa. Voi kertoa lapsentasoisesti: vauvansiemen, vauvan koti (=äidin maha).
Normit, tavat	Ymmärtää puhetta hyvin, oma puheentuotto kehittyy. Tulkitsee taitavasti ilmeitä ja äänenpainoja, ymmärtää puhumattomia arvoja ja asenteita.	Oma ja kaverin pimppi ja pippeli ja muut kehon osat kiinnostavat. Tekee päätelmiä mikä on sallittua ja mikä paheksuttua tai kiellettyä.	Voi haluta koskea omia ja muiden pimppiä tai pippeliä pottahetkillä, saunassa tai julkisesti.	Opetta kunnioittamaan sitä, että toinen sanoo "ei". Toisen omalle alueelle ei saa mennä ilman lupaa. Lapsella on oikeus suojata myös itseään. Opetta sopivat ja sallitut sanat.
Oikeudet	Lapsi valloittaa maailmaa luottavaisena ja energisenä. Oikeus tutkia ja leikkiä, näyttää tunteensa ja olla turvassa.	Kaikki.	Tutustuu innokkaana ympäristöönsä ja itseensä.	Turvallinen ilmapiiri tutkia maailmaa: lapsella on lupa hakea tukea vanhemman sylistä.

	2 v			
	Mitä tapahtuu?	Mikä kiinnostaa?	Mitä tekee tai kysyy?	Miten aikuinen tukee ja ohjaa lasta?
Keho, kehitys	Käsitys itsestä kehittyy. Kakkaamisen ja pissaamisen sääteley kehittyy. Lapsi on ylpeä omasta kehostaan ja kaikista tuotoksistaan. Ilo ja ylpeys tästä rakentaa minäkuvaa.	Mitä pottaan tulee ja mistä se tulee: peppu, pimppi, pippeli. Lapsi havainnoi sukupuolet ja pohtii niiden eroja.	Tarkkailee päiväkodissa pottahetkellä, saunassa muiden pimpejä ja pippeleitä. Pohdiskelee ääneen. Voi kosketella omaa pimppiä tai pippeliä.	Juttele lapselle, että jokaisella on oma, erilainen keho. Tyttöillä ja naisilla on pimppi, pojilla ja miehillä on pippeli. Molemmat ovat yhtä hyvät vaikka erilaiset. Opeta pesemään kädet WC:ssä käymisen jälkeen.
Läheisyys, itsetunto	Käsitys itsestä ja omasta kehosta kehittyy monella tavalla. Lapsi rakentaa käsitystä siitä, mikä on "minä": olenko OK?	Hyvä olo ja koskettaminen kiinnostavat, esim. leikeissä, saunassa. Miltä kehossa tuntuu? Alastomuus on kiinnostavaa.	Koskettelee ja tutkii kehoaan avoimesti, lapsuuden masturbointia eli unnutusta voi olla. Haluaa koskea muiden kehoja.	Opeta rajat lempeästi: mitä kehon paikkoja saa näyttää ja koskea missäkin. Myönteinen asenne omaan kehoon: koskettaminen on sallittua. Opeta kunnioitusta toisia kohtaan.
Tunteet	Oma tahto kehittyy ja sitä kautta käynnistyy itsenäistyminen. Myös hellyyden ja huomion tarpeet ja tunteet ovat voimakkaat. Tunteiden hallinta on vaikeaa, sitä harjoitellaan. Opettelee puhumaan.	Kaikki kiinnostaa ja lapsi kyselee paljon: Mitä? Mikä?	Pettymykset ja muut suuret tunteet tulevat vielä yleensä kehollisina, esim. lyöntinä. Lapsi kertoo myönteisetkin tunteet teoilla, esim. halaamalla ja suukottelemalla.	Tue myötätuntoa ja empatiaa. Nimeä ja tunnista yhdessä tunteita, "nyt sinua harmittaa". Tuntee saa, mutta ei satuttaa. Ota kiukuttelijaa syliin, rauhoittele, selitä. Pidä rajat johdonmukaisesti, ne tuovat turvaa. Näytä hyviä tapoja osoittaa tykkäämistä. Älä halaa ja pussaa väkisin. Ilahdu lapsen hellyydestä ja ilosta.
Moninaisuus	Sosiaalisuus lisääntyy. Opettelee vasta huomioimaan toisten tunteita ja tarpeita. Tuntee läheisyyttä ja luottamusta lähi-ihmisiin. Uskaltaa tutkia ympäristöä, kun on turvallinen syli, johon palata.	Yhteisleikit kiinnostavat. Oma perhe ja toisenlaiset perheet sekä kehojen ja tapojen monenlaisuus kiinnostavat.	Nauttii usein kavereista. Harjoittelee yhteisleikkiä, mutta ristiriidoissa tulee helposti lyömistä. Voi olla vaikeaa erota vanhemmasta eroaminen.	Opeta vähitellen yhteispelin sääntöjä: ei saa repiä eikä satuttaa, toiselle tulee paha mieli. Kannusta, älä tuomitse tuomita. Tue lasta tutustumaan uusiin tilanteisiin rauhassa. Opetä moninaisuudesta: on erilaisia ihmisiä ja perheitä (sateenkaariperheitä, yhden vanhemman perheitä jne.).
Hyvinvointi, terveys	Kehon hallinta ja koordinaatio kehittyy, kykenee kertomaan tuntemuksista ja toiveista.	Miltä kehossa tuntuu. Mistä tulee hyvä mieli itselle ja toiselle.	Hakee lohtua ja turvaa oman kehon koskettelusta, myös usein unnutuksesta, turvaelusta ja läheisistä ihmisistä.	Hassuttele ja hellittele. Osoita lapselle hyväksyntää usein ja monin tavoin. Kerro, että oma keho on hieno ja että sen koskettaminen ja siitä nauttiminen on sallittua.
Lisääntyminen	Perheeseen tai tutuille voidaan odottaa perheenisäystä. Sanallinen kehitys.	Vauvamasu kiinnostaa: miten vauva menee masuun ja miten tulee sieltä pois, imettäminen.	Paijailee vauvamasua, ihmettelee imettämistä. Pohdiskelee ääneen, voi kysellä monenlaisia asioita.	Kerro tarvittaessa lapsentasoisesti lisääntymisestä: vauva tulee vauvasiemenestä, ja kasvaa mahassa kohdussa, tulee ulos äidin pimpin kautta. Valitse omat sopivat sanat.
Normit, tavat	Intimiteettiin ja sosiaalisiin tilanteisiin liittyvät säännöt hahmottuvat vähitellen.	Säännöt ja niiden testaus. Monenlaiset erilaiset tavat ja kulttuureihin liittyvät pukeutumismormit, esim. huivi, kaapu.	Kyselee. Erottaa julkisen ja yksityisen, alkaa hyväksyä normeja, esim. ei juokse alasti päiväkodissa	Kerro lempeästi yksityisyydestä ja intimiteettiin liittyvistä sosiaalisista säännöistä. Omaa kehoa saa koskea, mutta mielellään omassa rauhassa. Vessarauha annetaan kaikille. Kerro moninaisuudesta kunnioittavasti.
Oikeudet	Ymmärrys oikeudesta omaan kehoon kehittyy. Haluaa itse määrätä kehostaan.	Kiinnostuu oikeudestaan kieltäytyä kosketuksesta ja vaatia asioita.	Harjoittelee tahtomista ja oikeuksiensa puolustamista. Neuvolassa voi vastustella tutkimista.	Kunnioita lapsen tahtoa. Neuvolakäynnillä tai alapääpesulla voit kertoa, että tutkit ja peset nyt lapsen omaa pyllyä, pippeliä tai pimppiä. Se on ikiomaa aluetta.

	3 v			
	Mitä tapahtuu?	Mikä kiinnostaa?	Mitä tekee tai kysyy?	Miten aikuinen tukee ja ohjaa lasta?
Keho, kehitys	On utelias sukupuolien ja suhteen. Hyväksyy moninaisuuden. Oppii kontrolloimaan ulostamista, kakka ja pissaa useimmin pönttöön tai pottaan. Puolet lapsista tarvitsee vielä yövaippaa.	Kiinnostus ihmisen biologiaa kohtaan herää. Tyttöjen ja poikien monenlaiset kehot kiinnostavat. Mitä pönttöön tulee vessassa? Mistä pissaa ja kakkaa tulevat?	Alastomuus, toisten kehojen tutkiminen. Luontevan utelias sukupuolielimiä kohtaan, kurkistelee myös toisten kehoja, voi haluta koskettaa. Kertoo pissakakkajuttuja ja nauraa niille. Matkii kuultuja sanoja. Miksi-kysymykset.	Opeta, että toisilla on pimppi, toisilla pippeli. Älä käytä kiro sanoja. Opeta käymään vessassa. Opeta kunnioittamaan toisten yksityisyyttä. Vältä ahdasta sukupuolijakoa ja asenteita.
Läheisyys, itsetunto	Kehonkuva ja minäkuva kehittyvät omaksi "itseksi": Olen minä.	Kehon koskettamisesta syntyvä hyvä olo. Oma sukupuoli kiinnostaa. Kelpaanko ja riitänkö minä? Hyväksytäänkö minut vaikka olen pieni?	Hakeutuu paljon syliin, kaipaava ja osoittaa hellyyttä avoimesti. Tutkii omaa kehoa ja sukupuolielimiään. Voi keinutella tai hinkata sukupuolielimiä jotain vasten, unnuttaa.	Opeta, että koko keho on hyvä, sen kosketeleminen ja nauttiminen on sallittua ja se on hyvä tehdä omissa rauhassa. Kaikki ihmiset ovat hyviä ja omanlaisia.
Tunteet	Haluaa usein pärjätä itse. Alkaa tunnistaa ihastumisen ja rakastamisen tunteita. Alkaa harjoitella tunteiden säätelyä. Voi olla tulistuvan tahtova ja välillä epävarma ja pieni.	Kaikki kiinnostaa: Mitä-, mikä- ja miksi-kysymyksiä.	Osoittaa rakkautta vanhempiin selvästi ja näkyvästi. Kysyy mitä vain ja missä vain, myös seksuaalisuudesta. Tunteenpurkauksia, joiden säätelyä vasta harjoittelee. Osaa jo lohduttaa.	Suhtaudu hyväksyvästi lapsen kyselyyn ja anna rehellisiä lapsentasoisia vastauksia. Hyväksy lapsen myrskyisätkin tunteet: tuntee saa ja kiukutella, mutta toisia ei saa satuttaa. Paljon sylittelyä ja koskettamista.
Moninaisuus	Kaipaava leikkikaveria, harjoittelee yhdessä leikkimistä. Ymmärtää olevansa "minä". Epävarmuus herättää kilpailua ja huomionhalua.	Erilaiset ammatit ja sukupuolet, miten nämä vaikuttavat elämässä.	Kotileikit, roolileikit. Pyrkii johtamaan leikeissä. Voi pohtia parisuhdetta. Voi rakastaa ja vihata vanhempansa. Opettelee jakamaan tavaroitaan.	Oma perhe on tärkeä. Opeta kunnioittamaan moninaisuutta: sateenkaariperheet, vammaiset, eri kansallisuudet, jne. Ystävällisyys ja turvallisuus ihmissuhteissa.
Hyvinvointi, terveys	Kehon hallinta ja koordinaatio kehittyä, kykenee kertomaan tuntemuksista ja toiveista.	Miltä kehossa tuntuu. Mistä tulee hyvä mieli itselle ja toiselle.	Hakee lohtua ja turvaa oman kehon koskettelusta, myös usein unnutuksesta, turvaelusta ja läheisistä ihmisistä.	Hassuttelua ja hellittelyä. Osoita lapselle hyväksyntää usein ja monin tavoin. Kerro, että oma keho on hieno ja että sen koskettaminen ja siitä nauttiminen on sallittua.
Lisääntyminen	Puhe- ja kyselykyky kehittyä. Välitön uteliaisuus. Ymmärtää ja huomaa enemmän ympäristön viestejä.	Mistä lapset tulevat? Miten minä synnyin? Miten vauva joutuu äidin mahaan? Miten naisen rintoista voi tulla maitoa vauvalle? Miksi?	Voi olla avoimen utelias raskaana olevan vauvamahaan ja imettävän rintoja kohtaan. Kyselee estottomasti. Voi haluta koskettaa.	Hyväksyvä suhtautuminen kysymyksiin. Kehosta ja lisääntymisestä lapsentasoisesti: koko keho, siementehtaajat, vauvansiemen mieheltä naiselle, vauvan koti.
Normit, tavat	Opettelee erottamaan julkista ja yksityistä. Opettelee kiellettyä ja sallittua käytöstä.	Eri perheissä ja kulttuureissa on erilaista. Erot pukeutumisessa, erot leikeissä ja tavoissa.	Voi kysellä, miksi joillain naisilla ja tytöillä on huntu jne. Voi testata sääntöjä puhumalla kiro sanoja tai riisuutumalla alasti julkisesti. Testaa kielletyn ja sallitun rajoja.	Opeta sosiaalisia normeja lempeästi: esim. missä saa olla alasti. Mitä saa tehdä julkisesti ja mitä yksityisesti. Eri kulttuureissa ja perheissä on erilaiset tavat. Rajat kunnioittaen: mitä kehon paikkoja saa koskea tai näyttää missäkin yhteydessä.
Oikeudet	Vaikka lapsi pyrkii pärjäämään itse, hän tarvitsee aikuisen turvaamaan ja suojaamaan. Oikeus kysyä, tutkia, leikkiä ja saada vastauksia. Oikeus ilmaista oma tahto ja kokemus.	Kiinnostus omaan ja toisten kehoon ja eroihin. Kiinnostus eri sukupuolirooleihin.	Voi kysellä myös seksuaalisuudesta avoimesti. Saattaa ylpeänä näyttellä sukupuolielimiään. Voi leikkiä erilaisissa sukupuolirooleissa.	Kerro lapsen oikeuksista. Ketään ei saa lyödä. On oikeus sanoa EI, jos ei halua mukaan kosketus- tai tutkimusleikkiin. Uikkarien alla on yksityiset paikat.

	4 v			
	Mitä tapahtuu?	Mikä kiinnostaa?	Mitä tekee tai kysyy?	Miten aikuinen tukee ja ohjaa lasta?
Keho, kehitys	Uskoo ja luottaa kehoonsa ja haluaa näyttää sitä ja saada hyväksyntää. Omatoimisuuden tavoittelua pesuissa ja vessassa.	On utelias. Miksi toisilla on pimppi ja toisilla pippeli? Tunnistaa kehojen erot: vanha ihminen, nainen, mies, jne. Vertaa ja ihmettelee.	Alkaa opetella hoitamaan pesuja ja pukemista itsenäisemmin, ihmettelee kehojen ja sukupuolielinten erityispiirteitä. Pohtii kehon osien käyttötarkoituksia.	Anna ikätasoisia vastauksia kaikkiin kysymyksiin. Tue lapsen peseytymistä, kerro, miten sukupuolielimistä pidetään hyvä huoli ja että ne ovat omaa arvokasta aluetta. Tue lapsen minäkuvaa: että on hienoa olla juuri omanlainen.
Läheisyys, itsetunto	Identiteetti tyttönä, poikana ja ihmisenä rakentuu. Itsetunto kehittyy ihailamalla omaa kehoa ja oppimalla sen hallintaa. Hyväksyvä puhe ja kosketus rakentavat myönteistä minäkuvaa.	Tytöt, pojat, tyttöpojat ja poikatytöt: miten sukupuolet näkyvät. Eri ikäisten kehot. Miten nämä asiat vaikuttavat elämässä. Kaipaa kehuja ja tulla nähdyksi ja kuulluksi.	Tutkii ja ihmettelee luontevasti omaa ja toisten kehoa. Tutkimisleikit pinnalla. Unnutus voi toimia rauhoittavana ja auttaa nukahtamaan. Hakee mielihyvää monin tavoin.	Hyväksy lapsi ja kerro että hän on ihana. Opeta, että muutkin, vaikka olisivat erilaisia, ovat omalla tavallaan ihania. Puhu tasa-arvosta hyväksyen monenlaiset erilaiset ihmiset. Jokaisen omaa kokemusta tulee arvostaa.
Tunteet	Lapsi harjoittelee tunteiden hallintaa. Tunteet ovat todella suuria ja voivat olla myrskyisiä. Oikeudenmukaisuus alkaa herätä. Vilkas mielikuvitus. Pelot ja painajaiset tavallisia.	Oikea ja väärä kiinnostavat. Ihastuminen, rakastuminen, ystävyys, mikä on niiden ero? lapsi voi ilmaista erityisen rakastumisen vanhempansa.	Rakkauten tunteista puhuminen. Ihastuu tai samastuu äitiin tai isään. Voi tykätä kaverista, sukupuolella ei ole väliä. Sietää pettymyksiä vielä heikosti. Voi kertoilla hurjia tarinoita.	Ota syliin kiukuttelevakin lapsi: tunteet ovat hyviä, mutta satuttaa ei saa. Aikuinen rauhoittaa omatkin tunteet. Nimeä tunteita. Opeta näin lastakin tunnistamaan tunteitaan. Pidä johdonmukaiset rajat, se tuo lapselle turvaa.
Moninaisuus	Huomaavaisuus, empatia ja yhteistyökyky lisääntyvät. Minäkuva vähempi. Puhelias. Varmempi eri ihmisten seurassa. Vastoinkäymisen hetkellä tarvitsee paljon tukea ja sietoapua.	Haluaisi pärjätä itse. Miten eri ikäiset ja erilaiset ihmiset eroavat. Miten ryhmässä pärjätään? Monenlaiset perheet ja tavat. Lorut, tarinat, laulut.	Paljon vauhdikkaita roolileikkejä, tarinoita, loruja. Monella on mielikuvituskaveri. Huomioi toisia enemmän. Vertailee kykyjään muihin. Tunteet leimahtavat herkästi, jos leikissä tulee pettymyksiä.	Opeta toisten kunnioittamista, oikeudenmukaisuutta. Monenlaisista tavoista: asioita voi tehdä monella tavalla. Oman perheen tavat ja toisten perheiden toisenlaiset tavat. Rohkaise ja kehu itsenäistymisyrityksissä. Tue häviämisen sietämisessä. Ole lapselle turvasyli.
Hyvinvointi, terveys	Vilkas mielikuvitus. Uhkarohkea supermies - ja hienohelma prinsessa –roolit tavallisia sekä tytöllä että pojalla. Roolien kautta haetaan hyväksyntää, iloa ja ihailua.	Miltä kehossa tuntuu? Hyvän ja pahan ero. Mitä saa tehdä?	Unnutus voi rauhoittaa lasta. Hakee hyvinolon tunteita kehoa tutkimalla ja koskemalla. Mielellään peuhaa ja on sylissä. Ilmaisee tarpeitaan. Pohtii hyvää ja pahaa.	Opeta, että oma keho on hieno ja arvokas ja siitä saa myös nauttia. Omien paikkojen koskeminen on hyvä asia, ja tehdään omassa rauhassa esim. omassa huoneessa. Itseä voi ja saa suojata. Opeta sanomaan kyllä ja ei.
Lisääntymisen	Tiedonhalu ja ymmärrys lisääntyvät.	Jos ympäristössä vauvoja niin kyselee kaikkea. Mistä vauva tulee? Miksi?	Saattaa kysyä, miten vauva menee mahaan. Voi leikkiä sitä, mitä hänelle kerrotaan.	Anna ikätasoiset, yksinkertaiset vastaukset kaikkiin kysymyksiin. Vauva kasvaa vauvansiemenestä äidin masussa. Vauvansiemen voi joutua monella tavalla masuun.
Normit, tavat	Ymmärtää ja tunnistaa erilaisia tapoja olla ja tehdä asioita.	Erilaiset elämätyylit. Millainen on tilanteeseen sopiva käytös. Mikä on sopiva läheisyys eri ihmisiin? Miten omia rajojaan voi puolustaa?	Puhuu ja tunnistaa erilaisia tapoja ja elämätyylejä. Ymmärtää, että on eri kulttuureita ja erilaisia tapoja. Testaa sääntöjä ja rajoja. Aina ei jaksa käyttäytyä hyvin, etenkin väsyneenä.	Opeta lempeästi sosiaalisia normeja ja kerro, että eri kulttuureissa ja perheissä voi olla erilaiset arvot ja tavat. Keskustele hyvistä (kiva yllätys) ja pahoista (kielletty teko) salaisuuksista.
Oikeudet	Koska lapsi toimii enemmän jo tuttujen ja vieraiden kanssa, tarvitsee turvataitoja.	Millainen on hyvä kosketus tai paha kosketus? Omat oikeudet: oikeus kieltäytyä kosketuksesta. Muiden oikeudet.	Voi testata hyvää ja pahaa kosketusta. Opetelee ilmaisemaan toiveitaan, rajojaan, tarpeitaan.	Kosketus ei saa tuntua pahalta ja ikävästä kosketuksesta pitää kertoa luotettavalle aikuiselle. Lapsi tarvitsee tiedon, että hänellä on oikeus olla turvassa. Apua saa ja pitää hakea.

	5 v			
	Mitä tapahtuu?	Mikä kiinnostaa?	Mitä tekee tai kysyy?	Miten aikuinen tukee ja ohjaa lasta?
Keho, kehitys	Lapsi käyttää ja näyttää yhä rohkeammin ja taitavammin tunteitaan ja kehoaan. Ilo ja ylpeys omasta kehosta, rohkeus hakea kosketusta.	Oma ja toisten keho kiinnostavat. On utelias: miltä kehossa tuntuu ja mihin kaikkeen se pystyy. Yksityisyyden tarve voi alkaa lisääntyä.	Peuhaamisleikit suosiossa. On mielellään sylissä. On mielellään alasti. Omien sukupuolielinten koskettelu tavallista, samoin unnuttaminen.	Kerro kaikille kehon osille hyvät omat nimet. Opeta oman ja toisten kehojen arvostamista. Omaa kehoa ei tarvitse hävetä.
Läheisyys, itsetunto	Rakentaa kuvaa itsestään pohtimalla myös tulevaisuutta. Voi samaistua samaa sukupuolta olevaan aikuiseen. Ymmärtää kasvavansa isona mieheksi, naiseksi, aikuiseksi.	Toisten kehojen samanlaisuus ja erilaisuus verrattuna omaan. Erilaisten ihmisten erot ja yhteneväisyydet. Oma kokemus itsestä, onko ok?	Tunnustelee itseään, voi unnuttaa. Vertailee itseään muihin, jäljittelee ihailtuja hahmoja. Voi leikkiä seksuaalisia leikkejä toisten lasten kanssa tai nukeilla silloin, kun nämä asiat kiinnostavat.	Oma keho on ihana ja siitä saa nauttia. Uimapukualue on arvokas oma alue, sinne eivät muut saa katsoa tai koskea ilman lupaa. Kaikista asioista voi puhua ja kysyä. Kerro sopivat sanat.
Tunteet	Ihastumisen tunteita. Mielikuvitus on vilkas ja tunteita on paljon. Voi olla rauhaton ja tunteet ailahtelevat. Itsekritiikki kehittyy. Voi olla pelkoja ja painajaisia.	Oma rooli ja asema ryhmässä, valta, ulkopuolisuus. Ystävyys, kaveruus, ihastuminen. Voi olla erityinen ihastus ikätoveriin tai halua menee naimisiin aikuisen kanssa.	Voi puhua, että rakastuu isona johonkin tuttuun kaveriin ja menee tämän kanssa naimisiin. Osoittaa iloa ja suuttumusta selvästi.	Opeta nimeämään ja ilmaisemaan tunteita. Myös ikävien tunteiden tunteminen on hyvä, mutta itseä tai toisia ei saa satuttaa. Rohkaise ja kehu lasta.
Moninaisuus	Alkaa ymmärtää ryhmään liittyviä tunteita: kateus, kilpailu, yhteenkuuluvuus jne. Kaveruus ja ystävyys tärkeitä, kaipaa ikätovereita ja hyväksyntää.	Ryhmässä pärjäämisen säännöt alkavat kiinnostaa. Haluaa miellyttää ja osata. Haluaa tulla nähdyksi ja kehituksi. Omien kykyjen vertailu. Oma perhe on erityinen ja tärkeä.	Pusuttelee avoimesti vanhempiaan, halaillee kavereita. Ymmärtää ystävyysuhteiden merkityksen. Voi esiintyä ja mahtaila. Kaipaa kiitosta osaamisesta.	Huomioi, kehu ja kiitä lasta. Tue myönteistä minäkuvaa. Tue toisten arvostamista ja kunnioittamista. Kerro, miten toimitaan oikein ystävyysuhteissa
Hyvinvointi, terveys	Ymmärtää että ruumiillinen kokemus voi olla hyvä tai huono, ja siihen voi vaikuttaa.	Miten hankkia hyvää oloa ja välttää pahaa oloa? Kenen seurassa voi tehdä mitään ja voiko sen valita?	Hankkii hyvinolon tunteita koskettelemalla tai heijaamalla itseään. Myös leikkien ja pelleillen ja hakeutumalla vanhempien ja muiden läheisyyteen.	Kosketuksesta ei saa tulla paha mieli. Opeta kunnioittava ja turvallinen läheisyys ja kosketus. Opeta kolmivaiheinen menetelmä: sano EI, lähde pois, kerro aikuiselle.
Lisääntyminen	Ajattelu monipuolistuu. lisääntyy. Lapsi voi pohtia elämän ja kuoleman ilmiöitä.	Mistä lapset tulevat? Miten? Miksi? Lapsi on usein kiinnostunut elämästä, raskaudesta, vauvojen syntymisestä ja kaikesta, mitä näkee ja kuulee.	Voi leikkiä tutkimisleikkejä ja kotileikkejä, joissa saatetaan "tehdä lapsia". Matkii aikuisia ja kuulemiaan sanoja. Pohtii kuulemiaan ja näkemiään asioita leikkimällä.	Puhu asioista niiden oikeilla nimillä, lapsentasoisesti ja -tahtisesti myös lisääntymisestä. Rakastelu on aikuisten tapa rakastaa. On myös muita tapoja saada lapsia: adoptio, hedelmöityshoidot.
Normit, tavat	Abstrakti ajattelu kehittyy: minä, me, muut. Tunnistaa monenlaisia sääntöjä.	Eri kulttuurien erilaiset normit kiinnostavat. Mitä saa ja ei saa; sopii tai ei sovi tehdä.	Kyselee, ihmettelee. Miksi? Testaa rajoja, sääntöjä ja normeja. Välillä noudattaa niitä ja on niistä tarkka.	Muiden ja oma itsemääräämisoikeus (mihin saa koskea, missä tilanteessa, nakuilu). Sopivat sanat seksuaalisuudesta.
Oikeudet	Suuntautuu enemmän perheen ulkopuolelle. Oikeus aikuisen suojeluun. Oikeus saada ikätasoisia tietoa ja taitoja.	Media voi kiinnostaa. "Muiden" jutut, myös provokaatiot, kiinnostavat. Hyvän ja pahan ero kiinnostaa. Roolien ja rajojen rikkominen kiinnostaa.	Haluaa katsoa isojen ohjelmia TV:stä ja tietokoneelta. Tutkii sukupuoli-identiteettiään leikkimällä.	Saa kysyä ja saa ilmaista tarpeita ja toiveita. Saa leikkiä erilaisia sukupuolirooleja. Keskustellaan hyvistä ja huonoista salaisuuksista. Tue lapsen turvallisuuden tunnetta.

	6 v			
	Mitä tapahtuu?	Mikä kiinnostaa?	Mitä tekee tai kysyy?	Miten aikuinen tukee ja ohjaa lasta?
Keho, kehitys	Ymmärrys kehojen ja kehityksen yksilöllisyydestä syvenee. Oma kehonkuva vahvistuu. Luottamus ja oman kehon hyväksyntä lisääntyy.	Erilaiset kehot, muutokset kehossa eri-ikäisillä, raskauden aikana, vanhenemisen yhteydessä. Murrosikä voi kiinnostaa.	Lapsi voi esittää ja pohtia yksityiskohtaisia kysymyksiä kehojen eroista, yhdynnästä, seksuaalisuudesta. Lapset pohtivat asioita keskenään ja selittävät niitä toisilleen.	Opeta kunnioittamaan monenlaisuutta, tasa-arvoa ja jokaisen ainutlaatuisuutta. Opetä oman kehon arvostamista. Anna asiallista tietoa miehenä, naisena ja ihmisenä olemisesta.
Läheisyys, itsetunto	Iloitsee omasta kehosta ja hyväksyy sen. Ymmärtää moraalien, hämmennyksen, yksityisyyden. Ymmärtää ihmisten moninaisuuden.	Omaa kehoa koskettaessa syntyvä mielihyvä. Mikä on oikein tai sallittua ja mikä väärin tai kiellettyä, mistä seuraa häpeää.	WC-käynnit onnistuvat itsenäisesti. Unnutus ja muut seksuaaliset leikit (tutkimusleikit) tapahtuvat useimmiten aikuisilta salassa.	Anna paljon hyväksyvää kosketusta (halaa ja ota syliin, silitä). Kannusta hyvään koskettamiseen. Kehon joka paikka on arvokas. Myönteisyys ja suvaitsevaisuus itseä ja toisia kohtaan.
Tunteet	Mielikuvitus on vilkas, voi olla painajaisia ja pelkoja. Pelkää epäonnistumista. Kyky ilmaista tunteita sanoin kehittyy. Tarvitsee paljon apua tunteiden kanssa pärjäämiseen.	Ystävyyden ja rakkauden ero ja niiden ilmaiseminen. Rakkaus toista ja samaa sukupuolta kohtaan. Aggressio, viha, kateus, mustasukkaisuus ja mitä näillä tunteilla voi tehdä.	Puhuu ja kysyy paljon, harjoittelee tunneilmaisua. Toisen ihmisen tunteiden ymmärtämisen harjoittelua. Ystävyyden on tärkeä asia ja monille myös tykkäämiset.	Opetä että seksuaalisuus ja rakastaminen ovat hienoja asioita. Kannusta tunnistamaan ja ilmaisemaan tunteita. Älä leimaa lasten tykkäystä aikuisen seurustelun termein. Rohkaise epävarmaa lasta tarjoamalla kannustusta, läheisyyttä ja apua.
Moninaisuus	Lapsi on sosiaalisempi, joustavampi ja keskustelelevampi. Pystyy sitoutumaan sääntöihin paremmin. Tunteet ja ihmissuhteet ailahtelevat.	Suuntautuu enemmän ikätovereihin, miettii kenen kanssa voi olla ystävä. Kavereiden mielipiteet kiinnostavat. Usein on erityinen tykkäyskaveri.	Osaa odottaa omaa vuoroaan paremmin ja kuunnella muita heidän vuorollaan. Herkästi riitoja kavereiden/perheen kanssa. Osaa sopia riitoja.	Opetä ystävyyden pelisäännöt, miten ihmissuhteissa kannattaa toimia. Myönteisyys ja suvaitsevaisuus kaikenlaisia ihmisiä kohtaan. Tue ystävyttä, tykkäämistä ja ihastusta sukupuolesta riippumatta.
Hyvinvointi, terveys	Itsenäistyminen ja pyrkimys pärjätä itse vahvistuvat. Lapsi on kuitenkin edelleen pieni ja tarvitsee turvaa ja hellyyttä voidakseen hyvin.	Oma identiteetti kiinnostaa. Mikä tuntuu hyvältä, oman kehon kuunteleminen. Miten hyvinvointia voi lisätä.	Pyrkii hankkimaan hyvinvoinnin tunteita. Kiinnostuu median antamista kuvista, kyseenalaistaa vanhempien antamia malleja. Liikkuu itsenäisemmin kodin ulkopuolella.	Oikeus valita läheiset ystävät ja päättää kuka saa koskea. Kosketus ei saa olla epämiellyttävää. Kolmivaiheinen ohje: sano EI, lähde pois, kerro luotettavalle aikuiselle. Aikuinen on aina lapsen tuki ja turva. Hyvä kosketus suojaa.
Lisääntyminen	Lapsi hahmottaa elämänkaaren: ajatuksen lasten hankkimisesta ja suunnittelusta, syntymän ja kuoleman lopullisuuden.	Yhdyntä ja lisääntyminen, raskaus, vauvan syntymä, kuolema. Kiinnostuu siitä, miksi toisilla on lapsia ja toisilla ei.	Seksuaalisuutta ilmenee usein piirustuksissa ja puheissa: vitsailu, loruilu, joskus kiroilu ja hokemat. Lapsi saattaa leikkiä tutkimusleikkejä ja kurkkia ja näytellä sukupuolielimiä.	Kuuntele kärsivällisesti ja vastaa ikätasoisesti kysymyksiin yhdynnästä, syntymästä jne. Luo turvallinen ja kysymyksille avoin ilmapiiri. Opetä oikeat sallitut sanat.
Normit, tavat	Oppii yhä enemmän noudattamaan ja ymmärtämään sosiaalisia sääntöjä ja ymmärtämään niiden merkityksen.	Erilaisten kulttuurien, perheiden ja ryhmien tavat ja säännöt. Miten koulussa ollaan.	Voi miettiä sukupuoli-, kulttuuri-, ikäeroja. Voi kysellä eri maiden ja kulttuurien erilaisista arvoista ja normeista. Tunnistaa ja pohtii arvoja.	Sopivuussäännöt: yksityisyys, kaikkea ei tarvitse eikä saa näyttää kaikille. Tasa-arvo ja yhdenvertaisuus.
Oikeudet	Lapsella on oikeus ikätasoiseen tietoon, taitoihin ja myönteiseen asenteeseen. Ymmärtää että kaikki ihmiset eivät ole hyviä, silti ei tarvitse pelätä kaikkia vieraita.	Miettii, miten voi arvioida ihmisten hyvyyttä ja pahuutta.	Voi nähdä painajaisia ja takertua vanhempaan illalla. Voi pelätä yksin ulkona tai vieraita aikuisia. Harjoittelee turvallisuutta ja oikeuksiaan myös kavereiden kanssa.	Opetä asenne: Minun kehoni kuuluu minulle! Opetä lasta tiedostamaan oikeutensa. Kerro vaarallisista aikuisista ja opeta turvataitoja. Suhtaudu hyväksyvästi kysymyksiin. Lapsen oikeus aikuisen antamaan turvaan on aikuisten vastuulla.

Taulukon ovat laatineet:

Neuvolalääkäri Pamela Kauppinen, lastenpsykiatri Raisa Cacciatore, kättilö Susse Ingman-Friberg, psykologi Suvi Laru ja sosiaalipsykologi Anja Saloheimo, Väestöliitto

Lähdekirjallisuus:

- Brilleslijper – Kater & Baartman, Herman. 2000, What do young children know about sex? Research on the sexual knowledge of children between the ages of 2 and 6 years. *Child Abuse Review*, Vol. 9, s. 166 – 182.
- Cacciatore, Raisa. 2006, Lasten ja nuorten seksuaalisuus. Teoksessa: D Apter, L Väisälä & K Kaimola, red., *Seksuaalisuus*. Jyväskylä: Kustannus Oy Duodecim. 478 s.
- Cacciatore, Raisa. 2008, *Huomenna pannaan pussauskoppiin. Eväitä tyttöinä ja poikana kasvamisen haasteisiin syntymästä murrosikään*. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö, 400s.
- De Lamater, John & Friedrich, William, N. 2002, Human Sexual Development. *The Journal of Sex Reserach*, Vol 39, Number 1, February 2002, s. 10-14.
- Davies Sally Lloyd et al. 2000, Children´s sexual play and behavior in pre-school settings: Staff, s perceptions, reports and responses. *Child Abuse and Neglect*, Vol 24, Number 10, s. 1329-1343.
- Friedrich, William; Grambsch, Patricia; Broughton, Daniel; Kuiper, James & Beilke, Robert. 1991, Normative sexual behavior in children, *Pediatrics*, 88, 456, s. 456 – 467)
- Gordon, Betty; Schroeder, Carolyn & Abrams, Michael. 1990, Age and social-class differences in children´s knowledge of sexuality, *Journal of clinical child psychology*, Vol.19, No.1, s. 33 – 43.
- Kaeser, Frederick; Di Salvo, Claudia & Moglia, Ron. 2000, Sexual behaviors of young children that occur in schools. *Journal of sex education and therapy*, Vol 25, No.4, s. 277 – 285.
- Korteniemi-Poikela, Erja & Cacciatore, Raisa. 2015, *Seksuaalisuuden portaat*. Helsinki: Opetushallitus. 233 s.
- Kosunen, Elise; Cacciatore, Raisa & Hervonen, Antti. 2003, Seksuaalisuus elämänkaareissa. *Duodecim*, 119, s. 209 – 216.
- Larsson, IngBeth & Svedin, Carl Göran. 2002, Teachers and parents reports on 3 – to 6-year-old children´s sexual behavior – a comparison, *Child, Abuse and Neglect*, Vol 26 s. 247-266.
- Mc Kee, Alan; Albury, Kath; Dunne, Michael; Grieshaber, Sue; Hartley, John; Lumby, Catharine & Mathews. 2010, Healthy Sexual Development: A Multidisciplinary Framework for Research, *International Journal of Sexual Health*, nr. 22/2010, s. 14 1-9.
- Ryan, Gail. 1999, Childhood sexuality: A decade of study. Part I- Research and Curriculum development, *Child Abuse and Neglect*, Vol 24, No 1, s. 33-48.
- Sandnabba N. Kenneth; Santtila Pekka; Wannäs Malin & Krook Katja. 2003, Age and gender specific sexual behaviors in children, *Child Abuse and Neglect*, number 27, s. 579-605.
- Seksuaalikasvatuksen standardit. 2010, Maailman terveysjärjestön (WHO) Euroopan aluetoimisto ja BZgA. *Seksuaalikasvatuksen standardit Euroopassa*. Helsinki: THL (Terveyden ja hyvinvoinnin laitos)